

Φαινόμενα τριτογενοποίησης της απασχόλησης

Αφροδίτη ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗ

1. Εισαγωγή

Το κεύνσιανό μοντέλο καπιταλιστικής ανάπτυξης που οδήγησε σε οικονομική ευημερία και κοινωνική σταθερότητα τις περισσότερες ανεπτυγμένες οικονομίες, έφθασε τα όρια του στις αρχές της δεκαετίας του '70. Η οικονομική κρίση που ακολούθησε την πετρελαϊκή του 1973-74 προκάλεσε την δραματική αναδιάρθρωση του καπιταλιστικού συστήματος σε ολόκληρο τον κόσμο, δημιουργώντας ένα νέο μοντέλο συσσώρευσης και ιστορικής ασυνέχειας όπου οι ρυθμοί ανάπτυξης μειώθηκαν δραματικά, παρά την επιτάχυνση του ρυθμού των τεχνολογικών εξελίξεων¹. Η μείωση του μέσου ρυθμού ανάπτυξης για τις βιομηχανικές χώρες συνοδεύθηκε από αυξανόμενη διεθνή νομισματική αστάθεια, εκτίναξη στα ύψη του

ελλείμματος των εθνικών οικονομιών και σημαντική αύξηση του ποσοστού της ανεργίας. Οι αλληλοδιαδεχόμενες και μη αναστρέψιμες οικονομικές κρίσεις δημιούργησαν την πεποίθηση ότι επρόκειτο για μία γενικευμένη κρίση του βιομηχανικού συστήματος, η οποία ταυτόχρονα απεκάλυψε την ευπάθεια των οικονομιών των βιομηχανικών χωρών στις νέες συνθήκες παγκοσμιοποίησης των αγορών².

Η εξασθένηση της δυναμικότητας του δευτερογενή τομέα και η συρρίκνωση του με μείωση (σε απόλυτα και σχετικά μεγέθη) της απασχόλησης και του παραγόμενου προϊόντος αντισταθμίστηκε σε μεγάλο βαθμό από την σημαντική επέκταση (κύρια σε μεγέθη απασχόλησης) του τομέα των υπηρεσιών³ ο οποίος εμφανίζεται σήμερα ως ο ταχύτερα αναπτυσ-

σόμενος οικονομικός τομέας στις σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες⁴. Το γεγονός αυτό μέσα στο πλαίσιο των ασταθών οικονομικών συνθηκών έθεσε τον τριτογενή τομέα στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος αναφορικά με τον ρόλο που μπορεί να διαδραματίσει στην διαδικασία της ανάπτυξης και κατ' επέκταση και στην δημιουργία νέων θέσεων εργασίας.

Σε ένα ρεύμα της μαρξιστικής σκέψης περιλαμβάνονται απόψεις που αντιμετωπίζουν τον τριτογενή ως μη παραγωγικό τομέα: η βιομηχανία παράγει (και συνεισφέρει θετικά στην προστιθέμενη αξία), ενώ οι υπηρεσίες απλά στοιχίζουν⁵. Τόσο για τη κενυσιανή οικονομική θεωρία, όσο και για τη μαρξιστική προσέγγιση, ο τριτογενής τομέας είναι εξάρτημα της βιομηχανίας η οποία θεωρείται ο μοχλός της ανάπτυξης, η πηγή των κερδών παραγωγικότητας και η γενεσιουργός αιτία της ανάπτυξης των υπηρεσιών⁶. Οι νεοκλασικοί τέλος, δεν κάνουν καν διάκριση μεταξύ υλικών προϊόντων και υπηρεσιών⁷.

Από την άλλη πλευρά, η επέκταση των υπηρεσιών η οποία συνεχίστηκε και μετά τα μέσα της δεκαετίας του '70 παρά την κρίση του μεταποιητικού τομέα⁸, επιβεβαιώνει τους υποστηρικτές της αυτονομίας και της δυναμικότητας του τριτογενή τομέα. Ο συνήθης χαρακτηρισμός του μεταποιητικού τομέα, ως βασικού και του τριτογενή ως εξαρτώμενου αντιβαίνει και με τις σύγχρονες διαπιστώσεις⁹, οι οποίες μας προσανατολίζουν σε μία επέκταση του τριτογενή κατά βάση αυτοσυντηρούμενη και μόνο εμμέσως εξαρτώμενη από την μεταποίηση¹⁰.

Παράλληλα τα τελευταία χρόνια αυξάνεται συνεχώς ο αριθμός των θεωρητικών προσεγγίσεων οι οποίες διαφεύγουν από μία διπολική θεώρηση μεταξύ βιο-

μηχανίας και υπηρεσιών και εστιάζουν στη συμπληρωματικότητα των υλικών προϊόντων και των υπηρεσιών για την εξήγηση της τριτογενούς επέκτασης¹¹. Η συμπληρωματικότητα στην κατανάλωση υλικών προϊόντων και υπηρεσιών παραμελείται μάλλον από τη θεωρία της μεταβιομηχανικής κοινωνίας¹², ενώ αντίθετα οι διάφορες νέο-βιομηχανικές θέσεις¹³ στηρίζονται σε αυτή, στην προσπάθεια όμως να αποδείξουν ότι είναι προσανατολισμένη και έχει ως επίκεντρο τα υλικά προϊόντα.

Οι αντιτιθέμενες εντούτοις απόψεις αναφορικά με την δυναμικότητα και την αυτονομία της τριτογενούς ανάπτυξης, δεν αναιρούν το γεγονός ότι η στροφή της απασχόλησης από την παραγωγή των υλικών προϊόντων προς τις υπηρεσίες αποτελεί ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά του δεύτερου μισού του 20ου αιώνα¹⁴. Από μόνη της επομένως αυτή η διαπίστωση σε μία χρονική περίοδο που ο κίνδυνος διόγκωσης της ανεργίας και οι συνεπαγόμενες αρνητικές επιπτώσεις της στη κοινωνική συνοχή και στην δυναμική της αναπτυξιακής διαδικασίας πλανάται σε όλα τα αναπτυγμένα κράτη¹⁵, καθιστά τον τομέα των υπηρεσιών πρωταρχικής σημασίας.

2. Θεωρητικές προσεγγίσεις της επέκτασης της τριτογενούς απασχόλησης

Η κατανομή της απασχόλησης στους επιμέρους τομείς δραστηριοτήτων, από ορισμένες οπτικές γωνίες, είναι ίσης ή και μεγαλύτερης σημασίας από την κατανομή του κεφαλαίου και του παραγόμενου προϊόντος για το λόγο ότι αποτελεί βασική συνιστώσα του μοντέλου ανάπτυξης μίας κοινωνίας¹⁶.

Από τα μέσα της δεκαετίας του '70 αρχίζουν να εμφανίζονται συνθήκες μη σταθερότητας στην αγορά εργασίας. Το ενδιαφέρον των πολιτικών και των ερευνητών, αναφορικά με τις δυνατότητες δημιουργίας νέων θέσεων απασχόλησης, στράφηκε αρχικά προς τις μικρομεσαίες μεταποιητικές επιχειρήσεις και τις βιομηχανίες υψηλής τεχνολογίας, σύντομα όμως διαπιστώθηκε ότι μόνο στον τομέα των υπηρεσιών δημιουργήθηκε σημαντικός αριθμός νέων θέσεων εργασίας¹⁷.

Η ανάπτυξη θέσεων απασχόλησης στον τριτογενή τομέα εμφανίστηκε με ήπιους ρυθμούς το πρώτο μισό του 20ου αιώνα και επιταχύνθηκε κατά την περίοδο της οικονομικής μεγέθυνσης και της βιομηχανικής προόδου (από το 1960 και μέχρι το μέσο της δεκαετίας του '70). Η δημιουργία νέων θέσεων εργασίας από τις υπηρεσίες συνεχίστηκε και κατά την περίοδο ύφεσης της βιομηχανικής δραστηριότητας που επακολούθησε¹⁸. Ως γενική τάση και στις επτά πιο ανεπτυγμένες χώρες του κόσμου κατά την δεκαετία του '90 η πλειονότητα του εργατικού δυναμικού απασχολείται στις υπηρεσίες¹⁹.

Κατά τη διαδικασία των μετασχηματισμών που έλαβαν χώρα καθόλο το προαναφερόμενο διάστημα δεν εξαφανίστηκε καμία από τις μεγάλες κατηγορίες τριτογενών δραστηριοτήτων. Αυτό που συνέβη ήταν η διαφοροποίηση του περιεχομένου ορισμένων υπηρεσιών όπως και η δημιουργία νέων συσχετισμών μεταξύ τους. Σε γενικές γραμμές, οι νέες θέσεις εργασίας κατανεμήθηκαν, με διαφορετικούς βέβαια ρυθμούς, σε όλους σχεδόν τους τριτογενείς κλάδους (σε ελάχιστες περιπτώσεις είχαμε μείωση της απασχόλησης)²⁰. Αναλυτικότερα στις αναπτυγμένες βιο-

μηχανικά χώρες διαπιστώνονται.

Α. Ηπιοι ρυθμοί αύξησης των θέσεων απασχόλησης στο εμπόριο, στις μεταφορές και στις επικοινωνίες.

Β. Ιδιαίτερα υψηλοί ρυθμοί αύξησης της απασχόλησης στις υπηρεσίες που απευθύνονται στα άτομα και κύρια στις υπηρεσίες υγείας και εκπαίδευσης, καθώς και στις υπηρεσίες που παρέχουν στήριξη στην λειτουργία των επιχειρήσεων.

Γ. Υψηλοί αλλά ηπιότεροι ρυθμοί αύξησης στις δημόσιες υπηρεσίες και στις υπηρεσίες δημόσιου χαρακτήρα (εκτός της υγείας και της εκπαίδευσης).

Οι διαφορετικοί ρυθμοί αύξησης των θέσεων εργασίας στους κλάδους των υπηρεσιών είναι ενδεικτικοί του υψηλού βαθμού ετερογένειας που χαρακτηρίζει τον τριτογενή τομέα, ετερογένεια η οποία οδηγεί σε πολλές περιπτώσεις στον εντοπισμό αντιφατικών τάσεων στο εσωτερικό του. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειωθεί ότι τα προαναφερόμενα πρότυπα αλλά και οι ρυθμοί ανάπτυξης της απασχόλησης στον τριτογενή τομέα διαφοροποιούνται σημαντικά και μεταξύ χωρών²¹.

Η ετερογένεια του τριτογενών δραστηριοτήτων και οι διαφοροποιήσεις που πηγάζουν από αυτή αποτελούν εν μέρει και την βάση των αμφιβολιών²² σχετικά με το αν και σε ποιο βαθμό η μεγαλύτερη παραγωγικότητα, η κοινωνική σταθερότητα και η διεθνής ανταγωνιστικότητα συνδέονται άμεσα με το υψηλότερο ποσοστό θέσεων απασχόλησης στις υπηρεσίες. Είναι γεγονός ότι, η σημαντική μετατόπιση θέσεων εργασίας από την μεταποίηση στις υπηρεσίες δημιούργησε αντιθέσεις μεταξύ των ερευνητών ως προς τα αίτια και την διάρκεια του φαινομένου τριτογενοποι-

ησης της απασχόλησης.

Οι υποστηρικτές της θεωρίας του μεταβιομηχανισμού²³ θεωρούν ότι η αύξηση της τελικής κατανάλωσης των υπηρεσιών (βασικό και διαρκές χαρακτηριστικό της μεταβιομηχανικής εποχής) είναι η κύρια αιτία της αύξησης των θέσεων εργασίας στον τριτογενή, φαινόμενο το οποίο δεν πρόκειται να αντιστραφεί διαχρονικά. Αναλυτικότερα και σύμφωνα με τη θεωρία της μεταβιομηχανικής κοινωνίας:

α) Όσο πιο προηγμένη είναι μια κοινωνία τόσο περισσότερο προσανατολισμένο προς τις υπηρεσίες θα είναι το καταναλωτικό πρότυπο.

β) Η πηγή της παραγωγικότητας και της ανάπτυξης εντοπίζεται στην ανάπτυξη και στη διαχείριση της γνώσης, η σημασία επομένως των επαγγελματιών που χαρακτηρίζονται από υψηλή περιεκτικότητα σε γνώση και πληροφορία αυξάνεται. Τα επιστημονικά, διαχειριστικά και διευθυντικά επαγγέλματα, καθώς και τα επαγγέλματα των υπαλλήλων γραφείου αυξάνονται ταχύτερα σε σχέση με τα επαγγέλματα δευτερογενούς χαρακτήρα και θα αποτελέσουν τον πυρήνα της νέας κοινωνικής δομής.

γ) Οι θέσεις εργασίας στον τομέα των υπηρεσιών θα αποτελέσουν την συντριπτική πλειοψηφία των θέσεων απασχόλησης. Η μείωση της απασχόλησης στον αγροτικό τομέα θα ακολουθηθεί από μείωση των θέσεων εργασίας στη μεταποίηση, μείωση αναπόφευκτη και μη αντιστρεπτή, σε όφελος των θέσεων εργασίας στον τριτογενή τομέα.

Οι νεοβιομηχανικές προσεγγίσεις από την πλευρά τους συνδέουν την ανέλιξη των υπηρεσιών και των τριτογενούς φύσεως θέσεων εργασίας με την οργανωτική

αναδιάρθρωση του δευτερογενή τομέα²⁴ και τη χαμηλή παραγωγικότητα που παρατηρείται στις τριτογενείς επιχειρήσεις²⁵. Το χρόνιο πρόβλημα της παραγωγικότητας²⁶ του τριτογενή, παρά τις διαφορές που σημειώνονται στο εσωτερικό του²⁷, δεν εγγυάται την δυναμικότητα των υπηρεσιών και ως εκ τούτου και την δυνατότητα δημιουργίας νέων θέσεων απασχόλησης για μακρό χρονικό διάστημα²⁸.

Ξεκινώντας από το γεγονός που διαπιστώνεται εμπειρικά, ότι δηλαδή η τριτογενής απασχόληση διαθέτει μια ιδιαίτερη ικανότητα στην απορρόφηση των διακυμάνσεων της οικονομικής δραστηριότητας, οι κενύσιανές και μαρξιστικές προσεγγίσεις της τριτογενούς αγοράς εργασίας καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι οι υπηρεσίες μπορούν και απορροφούν εργατικό δυναμικό στις περιπτώσεις υπερπροσφοράς το οποίο απελευθερώνουν στις περιπτώσεις έλλειψης, λόγω κυρίως της ευέλικτης λειτουργίας τους στην διαχείριση του. Το χαρακτηριστικό της ευελίξιας στην απασχόληση αποδίδεται στις τριτογενείς δραστηριότητες και από τη σχολή της ρύθμισης: στον τριτογενή διαπιστώνεται μία 'συμπεριφορά' διαφορετική από της βιομηχανίας²⁹ αναφορικά με τις εργασιακές σχέσεις (ευκαμψία-στασιμότητα μισθών κ.ά.) και τις δομές της αγοράς εργασίας (τοπικότητα), γεγονός που συντελεί θετικά στην ικανότητα για δημιουργία θέσεων απασχόλησης, προσδίδοντας του τη λειτουργία του 'σφουγγαριού' κατά τις περιόδους της κρίσης και μείωσης της βιομηχανικής απασχόλησης³⁰. Τα χαρακτηριστικά όμως αυτά καθιστούν την απασχόληση στις υπηρεσίες ευπαθή σε πιθανές διακυμάνσεις της συνολικής ζήτησης³¹.

Αρνητικές τέλος, όσον αφορά την εξέλιξη της απασχόλησης στις υπηρεσίες, είναι και οι παρατηρήσεις

των J. Gershuny και I. Miles³² στη βάση της θεωρίας της αυτοεξυπηρέτησης.

Από την πλευρά τους οι υποστηρικτές της θεωρίας του μεταβιομηχανισμού αντιτίθενται τόσο στην ευέλικτη διάρθρωση της τριτογενούς αγοράς εργασίας, όσο και στην θεωρία της αυτοεξυπηρέτησης και της υποκατάστασης των υπηρεσιών από υλικά προϊόντα, τουλάχιστον ως χαρακτηριστικά αντιπροσωπευτικά του συνόλου του τριτογενή τομέα. Οι αποκλίσεις που συναντώνται στο εσωτερικό του τριτογενή τομέα είναι σημαντικές και διαχωρίζουν την τριτογενή αγορά εργασίας σε τμήματα τα οποία υπόκεινται σε τελείως διαφορετικούς μεταξύ τους κανόνες³³. Το επίπεδο της ευελιξίας στις εργασιακές σχέσεις διαφοροποιείται σημαντικά μεταξύ των τριτογενών δραστηριοτήτων, ενώ μόνο ορισμένοι τομείς προσωπικών υπηρεσιών φαίνεται να υπακούουν στις τάσεις αυτοεξυπηρέτησης. Το ακριβώς αντίθετο παρατηρείται στις περιπτώσεις των μεγάλων "μεταβιομηχανικών" τομέων του D. Bell (υγεία, παιδεία, δημόσια διοίκηση). Οι τομείς αυτοί, παρά τις σημαντικές τεχνολογικές εξελίξεις που θα τους επέτρεπαν να εισχωρήσουν στη σφαίρα της αυτοεξυπηρέτησης, βρίσκονται αντιμέτωποι τόσο με αύξηση της απασχόλησης, όσο και με σημαντική αύξηση της ζήτησης εξαιτίας των δομικών χαρακτηριστικών τους που κτευθύνουν την τεχνολογία ως επί το πλείστον στην ποιοτική βελτίωση των προσφερομένων υπηρεσιών³⁴.

Η διερεύνηση όμως της ανάπτυξης της τριτογενούς απασχόλησης δεν πρέπει να περιορίζεται μόνο στις θέσεις εργασίας που δημιουργούνται στις υπηρεσίες. Η τριτογενής απασχόληση είναι ευρεία έννοια, καθώς περιλαμβάνει τόσο τους εργαζόμενους στον

τριτογενή τομέα όσο και τους εργαζόμενους στον δευτερογενή και πρωτογενή οι οποίοι δεν εμπλέκονται στον μετασχηματισμό των υλικών. Η κύρια διαφορά των τριτογενών απασχολούμενων σε σύγκριση με τις υπόλοιπες κατηγορίες εργαζομένων είναι η απόσταση που τους χωρίζει από τις διαδικασίες παραγωγής του υλικού προϊόντος³⁵. Ο εναλλακτικός αυτός ορισμός των τριτογενών εργαζομένων δεν περιορίζει τη φύση του τελικού προϊόντος της εργασίας τους, αλλά αναφέρεται σε αυτή καθαυτή τη φύση της εργασίας τους. Σύμφωνα με την θεωρητική αυτή προσέγγιση, "τριτογενείς" εργαζόμενοι μπορεί να συμμετέχουν στην παραγωγή υλικών προϊόντων, όπως επίσης και στη παραγωγή εκπαίδευσης ή αναψυχής.

Στηριζόμενοι στον προαναφερόμενο ορισμό και συνοπλογίζοντας στην αύξηση των θέσεων εργασίας στις υπηρεσίες και τις μετατοπίσεις που σημειώνονται στο εσωτερικό του δευτερογενή τομέα από θέσεις εργασίας που σχετίζονται άμεσα με την παραγωγή σε τριτογενείς δραστηριότητες, η αύξηση των τριτογενούς φύσεως θέσεων εργασίας είναι σημαντικά μεγαλύτερη³⁶.

Το ενδιαφέρον επομένως των ερευνητών εστιάζεται όχι μόνο στη μείωση της βιομηχανικής απασχόλησης και στην επέκταση των θέσεων εργασίας στον τριτογενή τομέα, αλλά και στις σημαντικές μεταβολές στο εσωτερικό των μεταποιητικών επιχειρήσεων μεταξύ των δύο βασικών κατηγοριών εργαζομένων: των απασχολούμενων που συνδέονται στενά με την τεχνική παραγωγή του προϊόντος και των απασχολούμενων που συνδέονται με την διοίκηση και τη λειτουργία της επιχείρησης. Η σημαντική αύξηση των ποσοστών της δεύτερης κατηγορίας εργαζομένων, όχι μόνο στο σύ-

Α. Επαγγέλματα τριτογενούς χαρακτήρα - "white collar" απασχολούμενοι

<i>Παλαιά Ταξινόμηση</i>	<i>ΣΤΕΗ-92</i>
α. Επιστημονικές και τεχνικές επαγγελματίες	α. Μέλη των βουλευόμενων Σωματείων
β. Λειτουργούντες και ανώτερα διοικητικά στελέχη	β. Πρόσωπα που ασκούν επιστημονικά επαγγέλματα
γ. Υπάλληλοι γραφείου	γ. Τεχνολόγοι, τεχνικοί, βοηθοί
δ. Εμποροί και πωλητές	δ. Υπάλληλοι γραφείου
ε. Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών	ε. Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών

Β. Επαγγέλματα δευτερογενούς χαρακτήρα - "blue collar" απασχολούμενοι

<i>Παλαιά Ταξινόμηση</i>	<i>ΣΤΕΗ-92</i>
α. Τεχνίτες, εργάτες μεταφορικών μέσων	α. Ειδικευμένοι τεχνίτες
	β. Χειριστές σταθερών βιομηχανικών...
	γ. Ανωδικοευτοί εργάτες, χειρονόμοι

Γ. Επαγγέλματα πρωτογενούς χαρακτήρα

<i>Παλαιά Ταξινόμηση</i>	<i>ΣΤΕΗ-92</i>
α. Απασχολούμενοι στη γεωργία, ζωοκομία κλπ	α. Απασχολούμενοι στη γεωργία, ζωοκομία κλπ

νολο των απασχολούμενων αλλά και στο σύνολο των απασχολούμενων στην βιομηχανία, όπως διαπιστώνεται σε όλες τις ανεπτυγμένες χώρες από τις αρχές της δεκαετίας του '70³⁷, οδηγεί στην εμφάνιση καινούργιων μορφών παραγωγής, κατανομής των θέσεων απασχόλησης και οργάνωσης της εργασίας που επαναδιαρθρώνουν την απασχόληση σε κάθε οικονομικό τομέα³⁸.

3. Οι εξελίξεις της τριτογενούς απασχόλησης στην Ελλάδα

Το μεταπολεμικό μοντέλο ανάπτυξης στην Ελλάδα παρουσιάζει σημαντικές αποκλίσεις από εκείνο των βιομηχανικά αναπτυγμένων χωρών³⁹. Η ελληνική βιομηχανία ποτέ δεν απέκτησε τα χαρακτηριστικά του "μοχλού ανάπτυξης" της οικονομίας⁴⁰. Εξετάζοντας τα στοιχεία κατανομής του ΑΕΠ ανά τομέα οικονομικής

δραστηριότητας, διαπιστώνεται ότι οι υπηρεσίες συμμετέχουν με το υψηλότερο ποσοστό στο σχηματισμό του (το ποσοστό του τριτογενή τομέα στο ΑΕΠ διαχρονικά αυξάνεται από 49.89% το 1971 σε 60.03% το 1994)⁴¹. Σε αυτή την κατεύθυνση ευόϊωνο χαρακτηρίζεται το γεγονός ότι ο τριτογενής τομέας της ελληνικής οικονομίας παρουσιάζει ιδιαίτερο δυναμισμό τα τελευταία χρόνια, καθώς αυξήθηκε η επενδυτική δραστηριότητα σε αυτόν, ενώ παράλληλα παρατηρήθηκε και τάση ίδρυσης επιχειρήσεων με μεγάλη κεφαλαιακή βάση⁴².

Η προαναφερόμενη διάρθρωση της οικονομίας όπως είναι αναμενόμενο οδηγεί στη συγκέντρωση της πλειονότητας των θέσεων εργασίας στις τριτογενείς δραστηριότητες ήδη από την δεκαετία του '70. Το χαρακτηριστικό αυτό εντείνεται διαχρονικά οπότε και

παρατηρείται ακόμα μεγαλύτερη «τριτογενοποίηση» των θέσεων απασχόλησης, με τον τομέα των υπηρεσιών στο σύνολο του να συγκεντρώνει περισσότερες από το 50% των συνολικών θέσεων εργασίας και να είναι ο μοναδικός τομέας ο οποίος δημιουργεί νέες θέσεις απασχόλησης (θετικός μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής).

Η διερεύνηση του κατά πόσον, η αύξηση του βάρους των θέσεων απασχόλησης τριτογενούς χαρακτήρα τόσο στο σύνολο της απασχόλησης όσο και στο σύνολο των θέσεων απασχόλησης στη βιομηχανία που διαπιστώνεται στις αναπτυγμένες χώρες, ισχύει και στην Ελλάδα βασίζεται στην ανάλυση των στοιχείων επαγγελματικής σύνθεσης της απασχόλησης. Με τον τρόπο αυτό καθίσταται εφικτή η κατηγοριοποίηση των απασχολούμενων, και εμμέσως και των θέσεων εργασίας, σε απασχολούμενους που συνδέονται στενά με την τεχνική παραγωγή του προϊόντος και σε απασχολούμενους που συνδέονται με την διοίκηση και τη λειτουργία της επιχείρησης (τριτογενείς απασχολούμενοι).

Η επεξεργασία των στοιχείων επαγγελματικής σύνθεσης της απασχόλησης στο σύνολο της και η διερεύνησή των τάσεων που εκδηλώνονται στο εσωτερικό του μεταποιητικού τομέα, στη βάση των διαπιστώσεων στο διεθνές επίπεδο, καλύπτει την χρονική περίοδο 1974-1997 και αναφέρεται στο σύνολο της χώρας.

Τα στοιχεία κατανομής των απασχολούμενων ανά επάγγελμα και ανά μονοψήφιο κλάδο οικονομικής δραστηριότητας προέρχονται από την Ερευνα Εργατικού Δυναμικού της ΕΣΥΕ⁴³. Η αναθεώρηση της στατιστικής ταξινόμησης των επαγγελματιών (ΣΤΕΠ-

92) και των κλάδων οικονομικής δραστηριότητας (ΣΤΑ-ΚΟΔ-91) επιφέρει διαφοροποιήσεις στις μονοψήφιες κατηγορίες των επαγγελματιών, καθώς και στους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας, γεγονός που απαιτεί αναπροσαρμογή των διαθέσιμων στοιχείων ώστε να είναι συγκρίσιμα μεταξύ των δύο χρονικών περιόδων.

Αναλυτικότερα, όσον αφορά την ταξινόμηση των επαγγελματιών, η συγκρισιμότητα των δύο ταξινομήσεων και η διαπίστωση των διαχρονικών τάσεων επιτεύχθηκε εντάσσοντας τις παλαιές οκτώ, μονοψήφιου κωδικού, επαγγελματικές κατηγορίες⁴⁴ και τις αντίστοιχες δέκα νέες της ΣΤΕΠ-92⁴⁵ σε τρεις κατηγορίες, με βάση τα κύρια χαρακτηριστικά των επαγγελματιών που εμπεριέχονται σε αυτές:

Όσον αφορά τέλος, τα διαθέσιμα στοιχεία σε επίπεδο κλάδων οικονομικής δραστηριότητας η συγκρισιμότητα των δύο ταξινομήσεων: ΣΤΑΚΟΔ-80⁴⁶ και ΣΤΑΚΟΔ-91⁴⁷ επιτεύχθηκε με την ένταξη των διψήφιων κλάδων της ΣΤΑΚΟΔ-91 στους εννέα μονοψήφιους κλάδους της παλαιάς ταξινόμησης⁴⁸.

Στη βάση της αναλυτικής διερεύνησης των διαθέσιμων στοιχείων παρατηρούνται σαφείς τάσεις διαφοροποίησης των χαρακτηριστικών των θέσεων απασχόλησης τόσο στο σύνολο τους, όσο και στο σύνολο του δευτερογενή τομέα. Αρχικά, εξετάζοντας την απασχόληση συνολικά, ανεξαρτήτως τομέων παραγωγικών δραστηριοτήτων, διαπιστώνεται ότι:

Ο μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής των «τριτογενών» απασχολούμενων καθόλο το εξεταζόμενο διάστημα είναι υψηλότερος από τους αντίστοιχους ρυθμούς μεταβολής τόσο του συνόλου των απασχολούμενων,

όσο και των απασχολούμενων σε δευτερογενούς χαρακτήρα θέσεις απασχόλησης (πιν.1 και πιν. 2). Οι τριτογενείς θέσεις εργασίας αυξάνονται και κατά την περίοδο (1993-97) όπου σημειώνεται αρνητικός ρυθμός μεταβολής στις θέσεις δευτερογενούς χαρακτήρα (πιν.2). Το γεγονός αυτό έχει ως επακόλουθο την αύξηση του ποσοστού συμμετοχής των απασχολούμενων σε θέσεις εργασίας τριτογενούς χαρακτήρα ("white collar" απασχολούμενοι) και την αντίστοιχη μείωση του ποσοστού συμμετοχής των απασχολούμενων σε θέσεις εργασίας δευτερογενούς χαρακτήρα ("blue collar" απασχολούμενοι) στο σύνολο της απασχόλησης.

Εξετάζοντας στη συνέχεια τις διαφοροποιήσεις που σημειώνονται στις θέσεις απασχόλησης στο εσωτερικό του δευτερογενή τομέα διαπιστώνεται ότι:

Η σύνθεση της απασχόλησης στον μεταποιητικό τομέα της χώρας διαφοροποιείται με σαφείς τάσεις αύξησης του ποσοστού των απασχολούμενων σε θέσεις εργασίας τριτογενούς χαρακτήρα (πιν.3 και πιν.5). Ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης των «τριτογενών» απασχολούμενων στη μεταποίηση είναι, καθόλο το εξεταζόμενο διάστημα, υψηλότερος από από τους αντίστοιχους ρυθμούς μεταβολής τόσο των απασχολούμενων σε θέσεις εργασίας δευτερογενούς χαρακτήρα όσο και του συνόλου των απασχολούμενων στην μεταποίηση (πιν.4 και πιν.6). Αύξηση των τριτογενούς φύσεως θέσεων εργασίας σημειώνεται και κατά τα διαστήματα εκείνα όπου ο αριθμός των απασχολούμενων στον μεταποιητικό τομέα μειώνεται (1988-92 και 1993-97). Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειωθεί ότι κατά την τελευταία πενταετία ο μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής των τριτογενούς

χαρακτήρα θέσεων εργασίας στη μεταποίηση είναι περίπου ισοδύναμος με τον αντίστοιχο ρυθμό που σημειώνεται στις υπηρεσίες.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: Ποσοστιαία κατανομή της συνολικής απασχόλησης ανά επαγγελματική κατηγορία και μέσος ετήσιος ρυθμός

μεταβολής της

Επίσημο και Εθνικό Εργαστήριο	Διευθυντές και συνεργάτες Εθνικού Εργαστηρίου	Υποάλλοι κράτους	Εμπόροι και πωλητές	Αποστολή στη παροχή υπηρεσιών	Σύνολο απασχολούμενων με τριτογενή χαρακτήριστικό	Απασχόληση στη χώρα ξένη, κ.λπ.	Σύνολο απασχ. στην πρωτογενή	Τέχνες εργασίες μετα- ποίησης	Σύνολο τεχνικών- εργατών	Προσωπικά με δυναμικά καταστάσεων	Σύνολο απασχολούμενων
ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΑΝΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ											
1974	11.19	2.47	12.44	13.00	9.37	48.48	8.89	8.89	41.51	41.51	1.12
1980	13.30	2.62	12.68	13.13	9.34	51.07	8.06	8.06	39.87	39.87	1.00
1986	12.30	1.97	10.15	10.42	9.35	44.19	26.60	26.60	28.57	28.57	0.64
1992	13.04	1.89	11.35	12.22	9.94	48.44	22.02	22.02	28.89	28.89	0.65
ΜΕΣΟΣ ΕΤΗΣΙΟΣ ΡΥΘΜΟΣ ΜΕΤΑΒΟΛΗΣ ΤΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΑΝΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ											
1974- 1980	6.54	4.55	3.85	3.68	3.44	4.42	1.82	1.82	2.82	2.82	1.58
1980- 1988	5.46	2.74	3.57	3.46	6.51	4.58	23.65	23.65	2.15	2.15	0.73
1988- 1992	1.65	-0.90	3.03	4.27	1.74	2.51	-4.44	-4.44	0.47	0.47	0.19

ΠΗΓΗ: Επεξεργασία στοιχείων Έρευνας Εργατικού Δυναμικού, ΕΣΥΕ 1974-92

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: % Κατανομή της συνολικής απασχόλησης ανά επαγγελματική κατηγορία

[illegible]

Πηγή: Επιθεώρηση στοιχείων Έρευνας Εργατικού Δυναμικού ΕΣΥΕ 1993-97

ΠΙΝΑΚΑΣ 3: % Κατανομή της συνολικής απασχόλησης ανά επαγγελματική κατηγορία και ανά μονοψήφιο κλάδο οικονομικής δραστηριότητας (1974-92)

	Επαγγ. κλάδ. 08 Εργ.	Άλλοι κλάδοι 01-07 δυναμ. απίχνη	Επαγγ. κλάδ. 09 εργασια	Επαγγ. κλάδ. 10 παιδεία	Άλλοι κλάδοι 11-16 παιδεία, υγεία	Συνολο απασχ. με τρίτου χαρακτηριστικά	Τεχνικές εργασία μετακ. μέσων	Συνολο τεχνι- εργατών	Προσωπική δυναμικότητα κατασκευών
ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ - ΒΙΟΤΕΧΝΙΑ									
1974	3,24	2,56	5,88	1,47	1,00	14,16	85,78	85,78	0,05
1980	4,64	2,31	6,97	1,84	1,34	17,09	82,88	82,88	0,00
1988	4,55	3,77	6,66	1,79	1,66	18,43	81,55	81,55	0,00
1992	3,65	4,01	7,34	2,88	1,71	19,58	80,34	80,34	0,00
ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ									
1974	18,75	2,22	19,38	23,79	17,04	81,17	16,59	16,59	1,95
1980	21,49	2,76	19,18	23,78	16,72	83,93	13,88	13,88	1,83
1988	23,93	2,02	18,38	21,81	19,41	85,54	12,70	12,70	1,36
1992	23,67	1,72	18,80	22,89	18,68	85,76	12,49	12,49	1,27

ΠΗΓΗ: Επεξεργασία στοιχείων Έρευνας Εργατικού Δυναμικού, ΕΣΥΕ 1974-92

ΠΙΝΑΚΑΣ 4: Μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής της απασχόλησης ανά επαγγελματική κατηγορία και κλάδο (1974-92)

	Συνολο απασχολούμενων	Επαγγ. κλάδ. 08 Εργ.	Άλλοι κλάδοι 01-07 δυναμ. απίχνη	Επαγγ. κλάδ. 09 εργασια	Επαγγ. κλάδ. 10 παιδεία	Άλλοι κλάδοι 11-16 παιδεία, υγεία	Συνολο απασχ. με τρίτου χαρακτη- ριστικά	Τεχνικές εργασία μετακ. μέσων	Συνολο τεχνι- εργατών	Προσωπική δυναμικότητα κατασκευών
ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ - ΒΙΟΤΕΧΝΙΑ										
1974	3,97	10,36	2,20	6,96	7,86	9,19	7,28	3,37	3,37	
1980										
1980	2,40	2,17	8,85	1,84	2,09	6,12	3,37	2,19	2,19	
1988										
1989	0,28	5,63	1,30	2,15	12,28	0,47	1,25	-0,65	-0,65	
1992										
ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ										
1974	3,56	6,93	7,41	10,39	3,85	3,24	4,14	0,53	0,53	2,49
1980										
1980	1,64	6,06	0,64	4,09	3,11	6,61	4,86	3,49	3,49	0,86
1988										
1988	2,69	2,41	1,32	3,26	3,93	4,11	2,75	2,26	2,26	0,94
1992										

ΠΗΓΗ: Επεξεργασία στοιχείων Έρευνας Εργατικού Δυναμικού, ΕΣΥΕ 1974-92

ΠΙΝΑΚΑΣ 5: % Κατανομή της συνολικής απασχόλησης ανά επαγγελματική κατηγορία και ανά μονοψήφιο κλάδο οικονομικής δραστηριότητας (1993-97)											
	Μέλη των Βουλευομένων Σωματίων	Ακούστες Επιστ. Επαγγέλματα	Τεχνολόγοι Τεχνικοί Βοηθοί	Υπάλληλοι Γραφείου	Απασχ στην παραχλή Υπηρ	Σύνολο απασχ. με τριτογ. Χαρακτηριστ.	Ειδικευμένοι Τεχνίτες	Χειριστές σταθερών βιομ	Αντιδ εργάτες χειρωνακτες	Σύνολο τεχνιτών-εργατών	Προσωπα μλ δυν να καταστούν
ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ΒΙΟΤΕΧΝΙΑ											
1993	4.16	3.30	3.10	7.45	1.67	19.68	58.62	15.55	6.14	80.31	0.01
1997	6.86	3.44	4.36	8.40	2.02	25.08	50.27	18.54	6.06	74.87	0.00
ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ											
1993	16.54	18.58	7.73	16.24	19.74	78.84	4.92	7.08	6.93	18.93	2.00
1997	15.86	18.94	8.32	16.11	19.48	90.10	5.11	6.67	7.39	19.17	1.92

ΠΗΓΗ: Επεξεργασία στοιχείων Έρευνας Εργατικού Δυναμικού, ΕΣΥΕ 1993-97

ΠΙΝΑΚΑΣ 6: Μέσος ετησίος ρυθμός μεταβολής της απασχόλησης ανά επαγγελματική κατηγορία και κλάδο (1993-1997)											
Σύνολο Απασχολούμενων	Μέλη των Βουλευομένων Σωματίων	Ακούστες Επιστ. Επαγγέλματα	Τεχνολόγοι Τεχνικοί Βοηθοί	Υπάλληλοι Γραφείου	Απασχ στην παραχλή Υπηρ	Σύνολο απασχ. με τριτογ. Χαρακτηριστ.	Ειδικευμένοι Τεχνίτες	Χειριστές σταθερών βιομ	Αντιδ. εργάτες χειρωνακτες	Σύνολο τεχνιτών-εργατών	Προσωπα μλ δυν να καταστούν
ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ-ΒΙΟΤΕΧΝΙΑ											
-0,91	12,27	0,12	7,95	2,10	3,91	5,28	-4,65	3,55	-1,24	-2,63	
ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ											
2,35	1,27	2,85	4,25	2,14	2,00	5,82	3,32	0,82	3,99	2,66	1,26

ΠΗΓΗ: Επεξεργασία στοιχείων Έρευνας Εργατικού Δυναμικού, ΕΣΥΕ 93-97

4. Συμπεράσματα

Η οικονομική κρίση που σημειώθηκε στις βιομηχανικές οικονομίες την δεκαετία του '70 οδήγησε σε σημαντικές αναδιαρθρώσεις την διεθνή αγορά εργασίας. Το φαινόμενο της διόγκωσης της ανεργίας συνεπεία της βιομηχανικής οπισθοχώρησης εξομαλύνθηκε σε μεγάλο βαθμό από τις θέσεις εργασίας που δημιουργήθηκαν στον τομέα των υπηρεσιών. Η πλειονότητα των θέσεων εργασίας σε όλες σχεδόν τις αναπτυγμένες χώρες εντάσσεται πλέον στον τριτογενή τομέα με αποτέλεσμα να μιλάμε για τριτογενοποίηση της απασχόλησης σε διεθνές επίπεδο. Η τριτογενοποίηση της απασχόλησης όμως είναι ένα γεγονός το οποίο ξεφεύγει από τα όρια του τριτογενή τομέα και εκτείνεται και στις βιομηχανικές δραστηριότητες στα πλαίσια της αναδιάρθρωσης τους υπό την πίεση του διεθνούς ανταγωνισμού και των νέων συνθηκών που προέκυψαν από την παγκοσμιοποίηση των οικονομιών.

Η ελληνική οικονομία ποτέ δεν διακρίνεται από τα χαρακτηριστικά μίας βιομηχανικής οικονομίας. Ο τριτογενής τομέας, κατά βάση παραδοσιακός, συμμετείχε ακόμα και κατά τις περιόδους βιομηχανικής ανάπτυξης της χώρας με το υψηλότερο ποσοστό στο σχηματισμό του ΑΕΠ, ενώ συγκέντρωνε τον μεγαλύτερο αριθμό των θέσεων εργασίας. Οι τάσεις όμως που σημειώνονται στη διεθνή αγορά εργασίας χαρακτηρίζουν και την ελληνική περίπτωση, όπως διαπιστώνεται από την ανάλυση των στοιχείων της Ερευνας του Εργατικού Δυναμικού στο σύνολο της χώρας. Συγκεκριμένα η τριτογενοποίηση των θέσεων απασχόλησης, φαινόμενο το οποίο χαρακτηρίζει ήδη από την δεκαετία του '70 την ελληνική αγορά εργασίας, εντείνεται διαχρονικά. Αποδεσμεύοντας τις

θέσεις εργασίας από τους τομείς οικονομικών δραστηριοτήτων και ομαδοποιώντας τες στη βάση των εργασιακών χαρακτηριστικών που εμπερικλείουν (θέσεις εργασίας πρωτογενούς, δευτερογενούς και τριτογενούς χαρακτήρα) διαπιστώνεται ότι: Ο μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής των τριτογενούς φύσεως απασχολήσεων κατά το διάστημα 1974-97 είναι υψηλότερος από τους αντίστοιχους ρυθμούς τόσο του συνόλου της απασχόλησης, δευτερογενούς χαρακτήρα θέσεων εργασίας. Οι διαπιστώσεις αυτές συνάγουν όχι μόνον την ήδη γνωστή αυξημένη συγκέντρωση θέσεων εργασίας στον τριτογενή τομέα αλλά και την τριτογενοποίηση της απασχόλησης στο σύνολο της.

Διαφοροποιήσεις προς την αυτή κατεύθυνση και συγκεκριμένα σαφείς τάσεις αύξησης του ποσοστού των «τριτογενών» απασχολούμενων διαπιστώνονται και στο εσωτερικό του δευτερογενή τομέα της ελληνικής οικονομίας. Ως ενδεικτικό της έντονης τριτογενοποίησης των θέσεων εργασίας που εντάσσονται στον μεταποιητικό τομέα θεωρείται το γεγονός ότι αύξηση των τριτογενούς φύσεως θέσεων εργασίας σημειώνεται και κατά τα διαστήματα εκείνα όπου ο αριθμός των απασχολούμενων στην μεταποίηση μειώνεται (1988-92 και 1993-97 για το σύνολο της χώρας).

Σημειώσεις

1. Castells M. (1996: 58, 71-74).
2. Petit P. (1986: 6, 44).
3. Bacon R. W., Ellis W. A. (1978: 20-25), Thirlwall A. P. (1982: 22-37).
4. Gadrey J. (1992), Cimini M. και Muhl C. (1994), Chow L. (1997), McGurn W. (1994), Nelson J. (1994), Jefferson C. και Trainor M. (1996).
5. Gadrey J. (1987: 74, 1989: 5).
6. Η ανάπτυξη του τριτογενή δεν είναι παρά ένδειξη δυσκολιών στην αποδοτικότητα του κεφαλαίου και βασίζεται στις ανάγκες των τομέων που παραδοσιακά θεωρούνται παραγωγικοί. Barcel A. (1987: 44-45), Gershuny J., Miles I. (1983: 9-23). Η ανάπτυξη των υπηρεσιών σε περιοχές αποβιομηχάνισης δεν συνεισέφερε παρά μόνο στη σταθεροποίηση μίας κατάστασης παρακμής. Cohen και Zysman (1987: κεφ. 1 και 4).
7. Gadrey J. (1989: 5).
8. Gadrey J. (1992: 9, 55).
9. Saint-Geours J. (1988: 104, 105), Howells H., Green. A. (1988: 40, 53-64).
10. Ο βαθμός συσχέτισης της οργανωτικής διάρθρωσης και του χωρικού πλαισίου της μεταποιητικής βιομηχανίας με το μέγεθος του τομέα των παραγωγικών υπηρεσιών αποδεικνύεται πολύ χαλαρός. καθώς οι παραγωγικές υπηρεσίες επεκτείνονται, παρά τη σοβαρή μείωση που σημειώνεται στην τοπική μεταποιητική δραστηριότητα. Goe R. (1994: 980, 995, 1000, 1002).
11. Stanback T. M., Bearse P. J., Noyell T. J., Karasek R. A. (1981).
12. Σύμφωνα με τον D. Bell (1974) η περίοδος των υπηρεσιών διαδέχεται προοδευτικά αυτή των υλικών προϊόντων.
13. Σύμφωνα με τις νεοβιομηχανικές προσεγγίσεις της ανάπτυξης οι υπηρεσίες προς τις επιχειρήσεις αντιμετωπίζονται ως ένα απλώς στάδιο της οργάνωσης των παραγωγικών δραστηριοτήτων. θεμελιώδης λειτουργία των παραγωγικών υπηρεσιών είναι η παροχή στήριξης στις μεταποιητικές επιχειρήσεις για την παραγωγή και την κατανομή των προϊόντων τους. Palmer et al. (1990: 121), Sassen S. (1991: 97), Rodwin L. (1989: 14), Logan J., Molotch H. (1987: 262), Boyett J. Conn H. (1991: 23), Goddiener, Feagin (1988: 167), Cohen R. (1981: 314-315).
14. Στις ΗΠΑ και στον Καναδά αυτή η μετατόπιση της απασχόλησης φθάνει στα όρια της, καθώς τα δύο τρίτα περίπου του συνολικού εργατικού δυναμικού απασχολείται στον τριτογενή τομέα. Όλες οι υπόλοιπες βιομηχανικά ανεπτυγμένες χώρες ακολούθησαν παρόμοιους δρόμους, αλλά με διαφορετική ταχύτητα και έτσι έφθασαν σε διαφορετικά επίπεδα "τριτογεννοποίησης" της απασχόλησης. Singlemann J., Mencken F.C. (1992: 830).
15. Jefferson C.W., Trainor M. (1996: 37), Gardner J., Hayghe H. (1996: 8, 15-16).
16. Μεταβολές στην κατανομή της απασχόλησης επηρεάζουν τον τρόπο και την ποιότητα ζωής των ατόμων. Fuchs V (1968: 183-184), Cox H. (1965: 8).
17. Σύμφωνα με μελέτη της ευρωπαϊκής ένωσης (Gershuny J., Miles I., 1983: 9-23), η αντιμετώπιση της ανεργίας στις χώρες της κοινότητας συνδέεται στενά με την αύξηση της απασχόλησης στον τομέα των υπηρεσιών ο οποίος και θεωρήθηκε ως ο μόνος τομέας που έχει δυνατότητα να προσφέρει ευρείας κλίμακας αύξηση των θέσεων εργασίας Rajan A. (1987: 40-44).
18. Gadrey J. (1992: 9), Heilbronner R. (1976: 65).
19. Castells M., Aoyama Y. (1994: 14).
20. Gadrey J. (1992: 10).
21. Gemmell N. (1986: 3-6).
22. Είναι πράγματι ενδιαφέρον και προβληματικό κάποιους υποστηρικτές της μεταβιομηχανικής κοινωνίας το γεγονός ότι δύο από τις πλέον ανταγωνιστικές χώρες της δεκαετίας του '80 δηλ. η Ιαπωνία και η Γερμανία εμφανίζουν υψηλό ποσοστό απασχόλησης στην βιομηχανία και χαμηλό αναλογικό δείκτη απασχόλησης μεταξύ βιομηχανίας και υπηρεσιών. Castells M., Aoyama Y. (1994: 14-16).
23. Bell D. (1974), Gadrey J. (1992).
24. Gershuny J. (1978: 60, 84-87, 92, 96, 102, 109, 134-135), Gershuny J., Miles I. (1983: 48).
25. Gudgin G. (1983: 35), Fuchs V (1968: 3-4, 35).
26. Το ζήτημα της χαμηλής παραγωγικότητας είναι από τα πλέον αμφισβητούμενα χαρακτηριστικά του τριτογενή τομέα. Με εξαίρεση ορισμένες παραδοσιακές τριτογενείς δραστηριότητες όπου η παραγωγικότητα αυξάνεται λίγο ή και καθόλου, η παραγωγικότητα του τριτογενή δεν είναι χαμηλή αλλά υποεκτιμημένη κύρια λόγω του ότι μέτρηση της παραγωγικότητας των υπηρεσιών είναι ιδιαίτερα δύσκολη και δεν μπορεί να βασιστεί στις μέχρι σήμερα

- αντίστοιχες μεθόδους που χρησιμοποιούνταν για την μέτρηση της παραγωγικότητας στην μεταποίηση. Castells M. (1996: 78), Gadrey J. (1988: 47), De Bandt J. (1988: 186, 188, 195).
27. Το πεδίο των τιμών της παραγωγικότητας είναι ιδιαίτερα ευρύ στο εσωτερικό του τριτογενή τομέα (Bhagwati J., 1987: 14) και διαφοροποιείται σημαντικά μεταξύ χωρών (Castells M., 1996: 78).
28. Η διερεύνηση των διατομεακών αγοραστικών προτύπων και της διαχρονικής εξέλιξης του παραγόμενου προϊόντος απέδειξε ότι η αύξηση του εισοδήματος και η συνεπαγόμενη αύξηση της ζήτησης δεν αποτελούν κύριες αιτίες της παρατηρούμενης αύξησης της απασχόλησης στις υπηρεσίες ή οποία αποδίδεται κύρια στη χαμηλή παραγωγικότητα που διακρίνει τις τριτογενείς επιχειρήσεις. Fuchs V. (1968: 3-4, 35, 76), Gershuny J., Miles I. (1983: 26-44). Η παραγωγικότητα των υπηρεσιών δεν μπορεί να βελτιωθεί για λόγους που άπτονται των χαρακτηριστικών και της λειτουργίας των τριτογενών επιχειρήσεων (ωρίμανση του τομέα, μη αποδοτικές ρυθμιστικές πρακτικές, ελλιπής κατάρτιση των εργαζομένων, χαμηλός βαθμός χωρικής συγκέντρωσης, υψηλό ποσοστό μικρών και δημόσιων επιχειρήσεων). Quinn J. B., Baily M. N. (1994: 37), Gershuny J., Miles I. (1983: 131-144). Τα αποτελέσματα έρευνας σχετικά με την παραγωγικότητα του τριτογενή τομέα στις ΗΠΑ πιστοποιούν ότι κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 οι υπηρεσίες αυξάνουν την παραγωγικότητα τους μόνο κατά 0.7% παρά τον διπλασιασμό των επενδύσεων στην πληροφοριακή τεχνολογία (information technology) Quinn J. B., Baily M. N. (1994: 37).
29. Σε γενικές γραμμές οι υπηρεσίες ανταποκρίνονται ευκολότερα σε αλλαγές στον καταμερισμό της εργασίας, ενώ τα επίπεδα απασχόλησης παρουσιάζουν μικρότερη ευαισθησία στις διακυμάνσεις των οικονομικών δραστηριοτήτων από ότι στη μεταποίηση. Petit P. (1986: 165, 169).
30. Οι διαπιστούμενες διαφορές στις εργασιακές σχέσεις μεταξύ του δευτερογενή και του τριτογενή τομέα της οικονομίας οφείλονται στην ίδια την φύση των υπηρεσιών που καθιστά τις εργασιακές δομές στις τριτογενείς επιχειρήσεις περισσότερο ευκαμπύες. Η ευελιξία των εργασιακών σχέσεων που παρατηρείται στις τριτογενείς επιχειρήσεις επικεντρώνεται στην αύξηση της συμμετοχής των εποχιακών εργαζομένων, των εργαζομένων μερικώς απασχόλησης, καθώς και των εργαζομένων με συμβάσεις ορισμένου χρόνου. Η τριτογενής αγορά εργασίας χαρακτηρίζεται επομένως από προσαρμοστικότητα και ευκαμψία. Petit P. (1986: 188).
31. Petit P. (1986: 4, 167)
32. Από το 1973 η ανάπτυξη του τριτογενή είναι μικρότερη, ενώ οι τρέχουσες πολιτικές και τεχνολογικές αλλαγές υποδεικνύουν ότι οι υπηρεσίες θα είναι όλο και λιγότερο αξιόπιστες όσον αφορά τη διατήρηση της απασχόλησης. Οι υπηρεσίες επομένως δεν είναι πλέον πανάκεια για τις θέσεις εργασίας που χάνονται σε άλλους τομείς της οικονομίας. Gershuny J., Miles I. (1983: 9-23, 26-44, 231-245).
33. Δεν υπάρχει ένα ενιαίο μοντέλο ανάπτυξης της τριτογενούς απασχόλησης. Gadrey J. (1991: 24).
34. Delaunay J.C., Gadrey J. (1987: κεφ. 8, 1992: 34).
35. Gershuny J. (1987: 106).
36. Gadrey J. (1992: 14), Gershuny J., Miles I. (1983: 1-8, 47-69), Howells H., Green A. (1988: 68).
37. Gadrey J. (1992: 14), Gershuny J., Miles I. (1983: 1-8, 47-69).
38. Hirschorn L. (1987: 25-27).
39. Η ανάπτυξη βαριάς και μεγάλης βιομηχανίας αποτελεί για την Ελλάδα εξαίρεση. Βαϊού Ν. κ.ά. (1994: 41).
40. Η βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας δεν εμφάνισε χαρακτηριστικά μονιμότητας και δυναμισμού. Γιαννίτσας Τ. (1983: 25).
41. ΚΕΠΕ, Basic Data of Regional Socioeconomic Development in Greece.
42. Από την κατανομή των επενδυτικών κεφαλαίων ανά κλάδο προκύπτει ότι ο τομέας παροχής υπηρεσιών συγκέντρωσε το 34.5% των συνολικών κεφαλαίων ενώ ακολουθεί ο βιομηχανικός τομέας με το 29.5%, το εμπόριο με το 21.4% και τέλος ο τουρισμός με το 14.6% των συνολικών κεφαλαίων. Η υπεροχή του τομέα παροχής υπηρεσιών στην απορρόφηση των επενδυόμενων κεφαλαίων εν μέρει αποδίδεται στην ίδρυση νέων τραπεζών ή επιχειρήσεων του ευρύτερου χρηματοοικονομικού τομέα. ICAP (ΕΣΠΡΕΣ, 1997: 8).
43. ΕΣΥΕ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού, 1974-1997, μηχανογραφημένα στοιχεία. Βασικός σκοπός της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού είναι η συγκέντρωση στοιχείων για τη μελέτη της διάρθρωσης της απασχόλησης και της ανεργίας των μελών των νοικοκυριών όλης της χώρας ηλικίας από 14 χρόνων και πάνω. Η Έρευνα είναι δειγματοληπτική, με κλάσμα δειγματοληψίας 1.5% και

καλύπτει τα μέλη των νοικοκυριών όλων των περιοχών της χώρας (αστικών, ημιαστικών και αγροτικών περιοχών). Η συλλογή των πληροφοριών γίνεται με τη μέθοδο της συνεντεύξεως από ειδικά εκπαιδευμένους συνεντευκτές. Η Έρευνα υπόκειται σε δειγματοληπτικά και μη δειγματοληπτικά σφάλματα. Τα δειγματοληπτικά σφάλματα για τα κύρια χαρακτηριστικά είναι πολύ μικρά στο σύνολο της χώρας. Ειδικότερα τα σχετικά δειγματοληπτικά σφάλματα είναι περίπου 1% για εκτιμήσεις πάνω από 1.000.000 και φθάνουν ή ακόμα και υπερβαίνουν το 8% για εκτιμήσεις μικρότερες των 30.000. Ο δειγματοληπτικός χαρακτήρας της έρευνας στερεί την αξιοπιστία των αντιστοιχίων στοιχείων σε επίπεδο διψήφιου κωδικού επαγγέλματος. Τα στοιχεία είναι ετήσια και είναι διαθέσιμα σε επίπεδο χώρας από το 1974, ενώ σε επίπεδο Περιφέρειας μόλις από το 1988.

44. α. Επιστήμονες και ελεύθεροι επαγγελματίες, β. Διευθύνοντες και ανώτερα διοικητικά στελέχη, γ. Υπάλληλοι γραφείου, δ. Εμπόροι και πωλητές, ε. Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών, στ. Απασχολούμενοι στη γεωργία, ζωοκομ. κλπ, ζ. Τεχνίτες, εργάτες μεταφορικών μέσων και η Πρόσωπα μη δυνάμενα να καταταγούν κατ'επάγγελμα)

45. α. Μέλη των Βουλευομένων σωμάτων, β. Πρόσωπα που ασκούν επιστημονικά επαγγέλματα..., γ. Τεχνολόγοι, τεχνικοί, βοηθοί, δ. Υπάλληλοι γραφείου, ε. Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών, στ. Ειδικευμένοι γεωργοί, κτηνοτρόφοι, αλιείς, ζ. ειδικευμένοι τεχνίτες, η. χειριστές σταθερών βιομηχανικών..., θ. Ανεπίδικευτοι εργάτες, χειρονάκτες....., ι. Πρόσωπα μη δυνάμενα να καταταγούν.

46. ΕΣΥΕ, *Στατιστική Ταξινόμηση των Κλάδων Οικονομικής Δραστηριότητας*, (1980).

47. ΕΣΥΕ, *Στατιστική Ταξινόμηση των Κλάδων Οικονομικής Δραστηριότητας - ΣΤΑΚΟΔ - 91*, (1994).

48. ΣΤΑΚΟΔ-91: Α. Γεωργία, κτηνοτροφία, θήρα και δάση, Β. Αλιεία, Γ. Ορυχεία και λατομεία, Δ. Μεταποιητικές βιομηχανίες, Ε. Παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου και νερού, ΣΤ. Κατάσκευές, Ζ. Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, Επισκευή αυτοκινήτων, μοτοσυκλετών και ειδών προσωπικής και οικιακής χρήσης, Η. Ξενοδοχεία και εστιατόρια, Θ. Μεταφορές, αποθήκευση και επικοινωνίες, Ι. Ενδιάμεσοι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί, Κ. Διαχείριση ακίνητης περιουσίας, εκμισθώσεις και επιχειρηματικές δραστηριότητες, Λ. Δημόσια Διοίκηση Αμυνα υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση, Μ. Εκπαίδευση, Ν. Υγεία και κοινωνική μέριμνα, Ξ. Άλλες δραστηριότητες παροχής

υπηρεσιών υπέρ του κοινωνικού συνόλου και άλλων υπηρεσιών κοινωνικού ή ατομικού χαρακτήρα, Ο. Ιδιωτικά νοικοκυριά που απασχολούν οικιακό προσωπικό, Π. Ετερόδοκοι οργανισμοί και όργανα (ΕΣΥΕ, *Στατιστική Ταξινόμηση των Κλάδων Οικονομικής Δραστηριότητας - ΣΤΑΚΟΔ - 91*, 1994:10).

ΣΤΑΚΟΔ-80: 0. Γεωργία, κτηνοτροφία, θήρα και δάση, 0. Αλιεία, 1. Ορυχεία και λατομεία, 2-3 Βιομηχανία-βιοτεχνία (εκτός υπό επισκευή αυτοκινήτων και μοτοσυκλετών, ειδών προσωπικής και οικιακής χρήσης και μηχανών γραφείου και ηλεκτρονικών υπολογιστών), 4. Ηλεκτρισμός, φωταίριο, απιάς, θέρμανση, 5. οικοδομήσεις και δημόσια έργα, 6. Εμπόριο, 6. Ξενοδοχεία και εστιατόρια, 7. Μεταφορές, αποθηκεύσεις, επικοινωνίες, 8. Τράπεζες και λοιπά οικονομικά ιδρύματα και ασφάλισες, 3. Επισκευή μηχανών γραφείου και ηλεκτρονικών υπολογιστών, 8. Διακλαδώσεις υποδοχών, ενδοκλήσεις κινητών και ενδοκλήσεις ακινήτων, 9. Επιστημονικά ιδρύματα ερευνών, 9. Κυβερνητικές υπηρεσίες, υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση, 9. Παιδεία, 9. Ιατρικές Υπηρεσίες, Οργανισμοί και Ιδρύματα Κοινωνικής Πρόνοιας, 9. Υπηρεσίες υγιεινής, προσωπικές υπηρεσίες, υπηρεσίες αναψυχής και πολιτισμού, επαγγελματικές οργανώσεις, 9. Οικιακές υπηρεσίες, 9. Ξένες διπλωματικές και σταθιατικές αποστολές και υπηρεσίες, (ΕΣΥΕ, *Στατιστική Ταξινόμηση των Κλάδων Οικονομικής Δραστηριότητας - ΣΤΑΚΟΔ - 91*, 1994:10).

Συνοπτικά η μετάβαση από την ΣΤΑΚΟΔ - 80 στη ΣΤΑΚΟΔ - 91 έχει ως εξής:

0 (Α+Β), 1 (Γ), 2,3 (Δ), 4 (Ε), 5 (ΣΤ), 6 (Ζ+Η), 7 (Θ), 8 (Ι+Κ) και 9 (Λ+Π) (ΕΣΥΕ, *Στατιστική Ταξινόμηση των Κλάδων Οικονομικής Δραστηριότητας - ΣΤΑΚΟΔ - 91*, 1994:10).

Τέλος με βάση και τους αναλυτικούς πίνακες αντιστοιχίας ΣΤΑΚΟΔ-91 προς ΣΤΑΚΟΔ-80 εντάχθηκαν: α) οι κλάδοι (01) έως και (05) της ΣΤΑΚΟΔ - 91 στον κλάδο 0: Γεωργία-Κτηνοτροφία-Δάση-Θήρα-Αλιεία της ΣΤΑΚΟΔ-80, β) οι κλάδοι (10) έως και (14) της ΣΤΑΚΟΔ - 91 στον κλάδο 1: Ορυχεία - (Μεταλλεία, Λατομεία, Άλλοι) της ΣΤΑΚΟΔ-80, γ) οι κλάδοι (15) έως και (37) της ΣΤΑΚΟΔ-91 στον κλάδο 2-3: Βιομηχανία-Βιοτεχνία, της ΣΤΑΚΟΔ-80, δ) οι κλάδοι (40) έως και (41) της ΣΤΑΚΟΔ - 91 στον κλάδο 4: Ηλεκτρισμός-Φωταίριο-Απιάς-Θέρμανση της ΣΤΑΚΟΔ-80, ε) ο κλάδος (45) της ΣΤΑΚΟΔ - 91 στον κλάδο 5: Οικοδομήσεις και Δημόσια Έργα της ΣΤΑΚΟΔ-80, στ) οι κλάδοι (50) έως και (55) της ΣΤΑΚΟΔ-91 στον κλάδο 6: Εμπόριο, Ξενοδοχεία και Εστιατόρια της ΣΤΑΚΟΔ-80, ζ) οι κλάδοι (60) έως και (61) της ΣΤΑΚΟΔ - 91 στον κλάδο 7: Μεταφορές - αποθηκεύσεις - επικοινωνίες της ΣΤΑΚΟΔ-80, η) οι κλάδοι (65) έως και (72) και ο κλάδος (74) της ΣΤΑΚΟΔ-91

στον κλάδο Σ: Έρπειδες και Λοιπά Οικονομικά Ιόρυσμα και Απορροές της ΣΤΑΚΟΔ-80, θ) ο κλάδος (73) και οι κλάδοι από (75) έως και (99) της ΣΤΑΚΟΔ-91 στον κλάδο 9: Λοιπά υπηρεσίες της ΣΤΑΚΟΔ-80. Βεβαιώνεται, στην προαναφερόμενη κατάταξη θα πρέπει να σημειωθεί, ότι κάποια προβλήματα εντοπίζονται σε επίπεδο τετραψήφιων κλάδων, αλλά δεν είναι δυνατόν να αντιμετωπισθούν για το λόγο ότι τα διαθέσιμα από την Ερευνα Εργατικού Λογαριασμού στοιχεία περιορίζονται στον όψιμο κωδικό οικονομικών δραστηριοτήτων για λόγους αξιοπιστίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΒΑΪΟΥ ΝΤ., ΜΑΝΤΟΥΒΑΛΟΥ Μ., ΜΑΥΡΙΔΟΥ Μ. (1994): "Το πρόβλημα και οι συνέπειες της αποβιομηχάνισης", *Οικονομικός*, 20 Οκτωβρίου, σελ. 40-42.
- BACON R. W. AND ELTIS W. A. (1978): *Britain's Economic Problem: Too Few Producers*, London: Macmillan.
- BARCET A. (1987): "Tertiarisation de l'economie, marche du travail et emplois", *Economie et Humanisme*, No 295, p.p. 44-53, Mai-Juin.
- BELL D. (1974): *The Coming of Post-Industrial Society*, London: Heinemann.
- BHAGWATI J. (1987): "International trade in services and its relevance for economic development", in (ed) *"The Emerging Service Economy"*, Giarini O., Pergamon Press.
- BOYETT J., CONN H. (1991). *Workplace 2000: The Revolution Reshaping American Business*, Dutton, New York.
- GIANNITΣΗΣ T. (1983): *Η Ελληνική Βιομηχανία*, Gutenberg.
- CASTELL M., AOYAMAY. (1994): "Paths towards the informational society: employment structure in G-7 countries, 1920-90", *International Labour Review*, vol 133, No 1, Jan. Feb., p.p. 5-33.
- CASTELL M. (1996). *"The Information Age: Economy, Society and Culture"*, vol. 1: The Rise of the Network Society, Blackwell Publishers, USA.
- CHOW L. (1997): "The big squeeze", *Far Eastern Economic Review*, vol. 160, No 36, Sept. p.p. 58-60.
- CIMINI M., MUHL C. (1994): "Developments in industrial relations", *Compensation and Working Conditions*, vol. 46, No 8, August, p.p. 34-39.
- COHEN R. (1981): "The new international division of labor, multinational corporations and urban hierarchy", in *Urbanization and Urban Planning in Capitalist Society*, Dear M., Scott A. (eds), p.p. 287-315, Methuen.
- COHEN S., ZYSMAN J. (1987): *Manufacturing Matters: The Myth of Postindustrial Economy*, Basic Books, New York.
- COX H. (1965): *The Secular City*, New York.
- DELAUNAY J., GADREY J. (1987): *Les Enjeux de la Societe de Services*, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, Paris.
- DE BANDT J. (1988): "Le debat sur la productivite dans les services: des problemes mal poses", No 43: Le dynamisme des services aux entreprises, 1er trimestre, p.p. 179-195.
- ΕΣΥΕ (1974-1997): "Ετήσιες Ερευνες Εργατικού Δυναμικού", ΕΣΥΕ, Αθήνα.
- ΕΣΥΕ (1980): "Στατιστική Ταξινόμηση των Κλάδων Οικονομικής Δραστηριότητας", ΕΣΥΕ, Αθήνα.
- ΕΣΥΕ (1994). "Στατιστική Ταξινόμηση των Κλάδων Οικονομικής Δραστηριότητας", ΣΤΑΚΟΔ-91", ΕΣΥΕ, Αθήνα.
- ΕΣΥΕ (1995): "Στατιστική Ταξινόμηση των Επαγγελματιών", ΣΤΕΠ-92", ΕΣΥΕ, Αθήνα.
- ΕΣΥΕ (1997): "Πίνακες αντιστοιχίας ΣΤΑΚΟΔ-80 προς

ΣΤΑΚΟΔ-91".

FUCHS V. R. (1968): *The Service Economy*. USA. National Bureau of Economic Research.

GADREY J. (1988): "Des facteurs de croissance des services aux rapports sociaux de service", *Revue d'Economie Industrielle*, No 43: Le dynamisme des services aux entreprises, 1er trimestre, p.p. 34-48.

GADREY J. (1989): "De la valeur des services", *Futuribles*, Février-Mars, p.p. 3-13.

GADREY J. (1991): "Les systemes d'emplois tertiaires au coeur des transformations du marche du travail", *Formation Emploi*, No 29

GADREY J. (1987): " Sur «l'effet d'éponge» et le «nouveau dualisme» des services", *Cahiers Lillois d'Economie et de Sociologie*, No 9, 1er semestre, p.p. 73-85.

GADREY J. (1992): *L'Economie des Services*, coll. Repères, Edit. La Decouverte, Paris.

GARDNER J. M. (1996): "Slower economic growth affects the 1995 labor market", *Monthly Labor Review*, vol 119, No 3, March, p.p. 3-17.

GEMMELL N. (1986): *Economic Development and Structural Change The Role of the Service Sector*, The Macmillan Press Ltd, London.

GERSHUNY J. (1978): *After Industrial Society. The Emerging Self-Service Economy*, The Macmillan Press Ltd, London.

GERSHUNY J. AND MILES I. (1983): *The New Service Economy: The Transformation of Employment in Industrial Societies*, Frances Pinter, London.

GOE R. (1994): "The producer services sector and development within the deindustrializing urban community", *Social Forces*, vol. 72, No 4, June, p.p. 971-1009.

GOTTDIENER M., FEAGIN J. (1988): "The paradigm shift in urban sociology", *Urban Affairs Quarterly*, No 24, p.p. 163-187.

GUDGIN G. (1983): *Job Generation in the Service Sector* Department of Applied Economics, University of Cambridge, Position paper for the Industry and Employment Committee of the SSRC, London.

HEILBRONNER R. (1976): *Business Civilisation in Decline*, Boyars- London.

HIRSCHHORN L. (1987): "L' economie post-industrielle: quel travail, quelle competence pour un nouveau mode de production?", *Economie et Humanisme*, No 295, Mai-Juin, p.p. 25-43

HOWELLS J., GREEN A. (1988): *Technological Innovation. Structural Change and Location in UK Services*, Avebury, England.

JEFFERSON C.W., TRAINOR M. (1996): "Public sector and regional development", *Urban Studies*, vol. 33 No 1, February, p.p. 37-48.

ΚΕΠΕ (1997): Basic Data of Regional Socioeconomic Development in Greece, ΚΕΠΕ, Αθήνα.

LOGAN J., MOLOTCH H. (1987): *Urban Fortunes*, University of California Press.

MCGURN W. (1994): "Where's the beef? It may be in the service", *Far Eastern Economic Review*, vol. 157, No 28, July, p.p. 56-58.

NELSON J. (1994): "Work and benefits: the multiple problems of service sector employment", *Social Problems*, vol. 41, No 2, May, p.p. 240-257.

PALMER D., FRIEDLAND R., ROUSSEL A., DEVEREAUX J. (1990): "Corporations and the urban advanced business sector", *Social Forces*, No 69, p.p. 115-137.

PETIT P. (1986): *Slow Growth and the Service Economy*, Frances Pinter (Publishers) London.

QUINN J. B., BAILY M. (1994): "Information technology: the key to service performance". *Brookings Review*, vol. 12, No 3, Summer, p.p. 36-42.

RAJAN A. (1987): "Jobs and the service sector", *Personnel Management*, April, pp.40-44.

RODWIN L. (1989): "Deindustrialization and regional economic transformation", in *Deindustrialization and Regional Economic Transformation. The Experience of the United States*, Rodwin L., Sazanami H. eds, p.p 3-28, Unwin Hyman, Boston.

SAINT-GEOURS J. (1988): "La revolution des services financiers", *Revue d'Economie Industrielle: Le dynamisme des services aux entreprises*, No 43, 1er trimestre, p.p. 103-106.

SASSEN S. (1991): *The Global Cities: New York, London, Tokyo*, Princeton University Press.

SINGELMANN J., MENCKEN F.C. (1992), "Job autonomy and industrial sector in five advanced industrial countries", *Social Science Quarterly*, vol. 73, No 4, December, p p 829-843.

STANBACK T. M., BEARSE P. J., NOYELL T. J. AND KARASEK R.A. (1981): *Services: The New Economy*, Allanheld and Osmun, New York.

Thirlwall A. P. (1982): "Deindustrialisation in the United Kingdom" *Lloyds Bank Review*, No 144, p.p. 22-37.